

УДК 159.922.7

**Постать Григорія Костюка в історії становлення психологічної думки
України**

Анотація: У статті розглядаються основні вектори психологічних поглядів Г. Костюка. Характеризується та обґрунтовується наукова позиція у поглядах вченого. Здійснюється ретроспективний аналіз життєвого шляху Г. Костюка.

Ключові слова: розвиток особистості, психологічні погляди, Григорій Костюк.

Аннотация: В статье рассматриваются основные векторы психологических взглядов Г. Костюка. Характеризуется и обосновывается научная позиция во взглядах ученого. Осуществляется ретроспективный анализ жизненного пути Г. Костюка.

Ключевые слова: развитие личности, психологические взгляды, Григорий Костюк.

Annotation: The article discusses the basic vectors psychological attitudes G. Kostyuk. Characterized and substantiated scientific position in the views of the scientist. Active retrospective analysis of life's journey G. Kostyuk.

Keywords: personal development, psychological attitudes, Gregory Kostiuk.

Актуальність дослідження. Реформування національної освіти в Україні, сучасні тенденції розвитку суспільства вимагають докорінного оновлення всієї системи психологічного навчання та виховання. Така тенденція дозволить ліквідувати суперечності між усталеними, застарілими традиціями формування сучасної інтелектуально розвиненої особистості та сформує нові завдання в психологічному освітньому середовищі. Крім того, перехід освіти на європейські

стандарти супроводжується низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем, які вимагають комплексного вивчення з боку як вчених, так і практиків. У зв'язку з цим, постає питання вирішення завдань щодо підбору основних підходів до підготовки майбутніх спеціалістів-психологів у ВНЗ.

Як свідчить практика, вивчення психологічних закономірностей реформування вищої освіти неможливе без з'ясування та ґрунтовного аналізу творчих внесків провідних науковців у галузь психологічної освіти. Одним із таких вчених, що «закладав підвалини» сучасної Української психології, є особистість Григорія Силовича Костюка (1899-1982), заслуженого діяча, видатного психолога, педагога, мислителя, корифея української психології.

Григорій Силович Костюк – відомий український вчений, якому заслужену славу принесли його наукові праці у різних галузях психологічної науки. Багато праць науковця, присвячених актуальним питанням загальної, вікової та педагогічної психології і сьогодні використовуються у діяльності вчених сучасності, а також виступають зразком та скарбом надбань психологічної науки.

У світлі означеного вище, постає потреба розгляду постаті Г. Костюка крізь часову призму, а також аналізу основних напрямків його діяльності у галузі психології.

Питанню характеристики постаті Григорія Костюка значну увагу приділяли в основному його учні, однодумці, що підтримували психологічні погляди вченого. Зокрема, досить змістовно біографічні дані та аналіз науково-психологічної спадщини Г. Костюка прослідковується у працях С. Максименка, В. Рибалки, Г. Балла, Г. Дьяконова, В. Роменця, В. Куєвди, В. Летцева. Так, С. Максименко удосконалює погляди на теорію розвитку особистості, запропоновану Г. Костюком, продовжує розвивати закладений разом із Григорієм Силовичем діяльнісно-генетичний підхід у психологічній науці. На основі наукової спадщини Г. Костюка також будуються окремі теоретичні та практичні положення сучасної психології.

З огляду на вище вказане, проблемі наукової діяльності та розгляду питання наукових надбань Григорія Костюка у галузі психології присвячена досить незначна кількість робіт, що вказує на необхідність детальної характеристики особистості вченого та аналізу основних векторів його наукової діяльності.

Предмет дослідження – основні вектори спрямованості психологічних поглядів Г. Костюка.

Об’єкт дослідження – постать Г. Костюка у бібліографічному зрізі.

Мета статті – на історичному зрізі бібліографічних віх Г. Костюка прослідкувати внесок вченого у становлення окремих напрямків психологічної науки. Крім того, необхідно звернути увагу на деякі біографічні аспекти життя науковця та їх вплив на формування психологічних поглядів вченого.

Теоретичне дослідження. Григорій Силович Костюк широко відомий у вітчизняній та світовій психології вчений, який плідно розвивав теоретико-методологічні основи психологічної науки, проблеми мислення та розумових здібностей, обґрунтовував принципи розвитку психології, розробляв теорію і практику педагогічного керівництва психологічного розвитку особистості, її професійного становлення протягом усього життя. Маючи почесне звання заслуженого діяча науки УРСР, дійсного члена Академії педагогічних наук СРСР, Г. Костюк був членом її президії, Головою Українського відділення Товариства психологів СРСР, членом редколегії журналів “Вопросы психологии”, “Радянська школа” та ін.

Будучи вихідцем з простої селянської родини, Григорій Костюк уже в 19 років почав працювати вчителем у рідному селі Могильному (Гайворонський район, Кіровоградської області). Саме тут почала формуватись його життєва позиція, основу якої склали постійні спостереження вченого за особливостями поведінки та психічного розвитку вихованців. Вивчаючи та аналізуючи значну кількість літературних джерел стосовно зацікавленого ним питання, молодий науковець ставить під сумнів поширену на той час думку, що показники

розумових здібностей кожної дитини незмінні. Г. Костюк уже в той час обґрунтовує вагому роль умов, у яких відбувається психічний розвиток молоді особистості. На основі цих висновків, вчений все більше починає «поринати» у дослідження означеного напрямку психологічної науки і удосконалює свої позиції протягом усієї наукової діяльності.

Зацікавленість психологією привела Г. Костюка до НПУ ім. М.П. Драгоманова, у якому з 1920 по 1923 р. він навчався на філософсько-педагогічному факультеті Київського інституту народної освіти і водночас викладав математику у школі. У тридцяті роки вчений очолює кафедру психології цього інституту, веде активну викладацьку роботу, здійснює ґрунтовні дослідження у галузі психологічної науки, друкує чимало статей науково-психологічного змісту, працює над створенням першого в Україні підручника з психології для ВНЗ, що складається із 20-ти розділів, 16 з яких належать власне його перу.

У післявоєнні роки Г. Костюк протягом тривалого часу з плідно працює у галузі психології, удосконалює свої наукові позиції, читає лекції для студентів та аспірантів, здійснює наукове керівництво дисертаційними дослідженнями, надає безкорисливу допомогу як початківцям на ниві психологічної науки, так і досвідченим вченим.

«Наукова творчість Г. Костюка настільки глибока і багатогранна, що аналіз співвідношення його діяльнісно-генетичних ідей і емпірико-практичних досліджень з уявленнями психології діалогу, вивченням можливостей розвитку діалогічного підходу в психологічній науці й практиці є надзвичайно актуальними» [1, с. 1].

Г. Костюк був не лише видатним вченим, але й талановитим керівником-організатором. У жовтні 1945 р. за його ініціативою у Києві був створений Науково-дослідний інститут психології УРСР, незмінним директором якого вчений був близько тридцяти років. Інститут став осередком психологічної освіти, центром координації наукової діяльності українських психологів, кузницею

психологічних кадрів вищої кваліфікації. Нині Інститут психології АПН України носить ім'я Г. Костюка.

Високого теоретико-методичного рівня, належної результативності Г. Костюк досяг, організовуючи дослідження, які мали безпосередню практичну спрямованість. Разом з іншими провідними діячами радянської психології Г. Костюк був активним учасником удосконалення та переорієнтації психологічної науки на діалектико-матеріалістичні засади.

Починаючи з 1972 року Г. Костюк продовжує плідну наукову діяльність, саме в цей період вчений очолює лабораторію психології особистості Інституту психології УРСР і Київську лабораторію розвитку мислення школярів, Інститут загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР.

За ініціативи Г. Костюка у 1976 р. вперше в Україні був виданий підручник з вікової психології, високий науковий рівень якого було належно оцінено фахівцями і педагогічною громадськістю, він й донині залишається одним із найбільш поцінованих як викладачами психологічних дисциплін, так і студентами. Два теоретико-методологічні розділи даного підручника належать перу вченого. Високий науковий рівень, чіткість ідейних позицій, логічність викладу матеріалу – притаманні риси підручників Г. Костюка.

У системі наукових позицій Г. Костюка просліковується акцентуація уваги вченого на три основні вектори у психологічній науці: обґрунтування та удосконалення теорії розвитку особистості, характеристика проблемних аспектів розвитку здібностей індивіда, а також аналіз мислення в контексті розумового розвитку. Науковець рішуче відхиляв однобічні, спрощені тлумачення, наполягав на необхідності врахування багатогранності, різнобічності, суперечливості процесів, що вивчаються психологією, їхньої «складної діалектики».

Г. Костюк гостро критикував однобічні погляди при розгляді взаємозв'язку психології з іншими науками. Зокрема, наголошуючи на необхідності вивчення нейрофізіологічних механізмів психічних явищ, він водночас категорично виступав проти спроб поставити під сумнів правомірність психології як

самостійної науки, підмінити її фізіологією ВНД. Разом з тим, науковець постійно наполягав на взаємодії психології з суміжними науками.

Особливу увагу Г. Костюк приділяв тісному зв'язку психології з педагогічною наукою і практикою навчання та виховання. В його працях розкривається діалектичний взаємозв'язок навчання і психічного розвитку, уточнюється особливості створення за допомогою цих процесів передумов для успішного перебігу іншого.

За Г. Костюком, вплив навчання на розвиток залежить від вікових та індивідуальних особливостей дітей, які обумовлюються не лише попереднім навчанням, а й рівнем зрілості організму, індивідуальними особливостями нервової системи. Вчений стверджував, що навчання може мало сприяти розвитку, а часом і гальмувати його. Так, догматичне навчання, що зводиться до зазубрювання готових істин, гальмує їх розумовий розвиток. Лише те навчання, яке активізує і формує розумову діяльність учнів, активно сприяє розумовій діяльності, прискорює її, розширює їх пізнавальні можливості.

Розкриваючи взаємозв'язок між навчанням і психічним розвитком, у своїх працях Г. Костюк показав, що розвивальна функція навчання реалізується лише за певних умов. “Провідна роль навчання у розумовому розвитку учнів здійснюється не сама по собі, а за певних умов.., які створюються побудовою самого змісту навчання, організацією навчального процесу, активними його методами, за яких учень виступає не тільки як об’єкт, але й як суб’єкт навчання... Сказане стосується і виховання” [2, с. 60].

Дослідження Григорія Силовича дозволили йому сформулювати цілісну концепцію розвитку і становлення особистості на різних етапах онтогенезу. У свої працях він переконливо довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості і активної діяльності людини. Особистість – це складне утворення, цілісна «структура структур» психічних особливостей, які включають цілу низку компонентів у їх взаємозв'язках: індивідуальна своєрідність мотивів, цілей, розумових та інших якостей,

спрямованість на усвідомлення суспільних цінностей, самовиховання, самореалізацію.

Освіта і виховання, на думку вченого, «допомагають особистості знайти відповідні вимоги суспільства до її власних ідеалів, форми вияву своїх прагнень до самостійності, самоствердження» [3, с. 60]. Особливу роль в процесі становлення учня він відводив гуманістичному педагогічному керівництву. При цьому підкреслював, що учень в процесі навчання має виступати суб'єктом власної діяльності, а значить і суб'єктом самовиховання, як «вищої форми вияву саморуху особистості, що саморозвивається, особливо тоді, коли він цю діяльність планує, передбачає її результати, контролює і несе за неї відповідальність. Мистецтво педагогічного керівництва, на думку Г. Костюка, полягає в тому, щоб вміло розбуджувати і спрямовувати «саморух» дитини, сприяти нормуванню її ініціативи, самостійності, творчої активності, здатності регулювати і вдосконалювати свою поведінку. Водночас, вчений наголошував, що можливості виховання великі, але не безмежні і про це має пам'ятати кожен вихователь.

У дослідженнях Г. Костюка багато уваги приділено вивченню мислення дітей дошкільного віку, зокрема, з'ясуванню умов за яких у них виникає перше усвідомлення якісних відношень між предметами, а також як здійснюється перехід від сприймання груп предметів до поняття про їх число. Проведені під його керівництвом дослідження дали підставу зробити висновок, що поняття числа виникає у дитини в результаті пізнання нею кількісних відношень між предметами. Дитина абстрагує число від цих предметів і цей процес є для неї активним. Абстрагування передбачає вироблення в умовах мовного спілкування з дорослим нових способів дій (спочатку практичних, а після розумових) з об'єктами. Ці дії полягають у виділенні об'єктів як одиниць з деяких сукупностей, об'єднанні у групи окремих одиниць, віднесення їх до класів множин, розташуванні останніх у зростаючому порядку. Цим пояснюється те, що з самого початку у понятті числа наявна нерозривна єдність аналізу й синтезу. Отже, поняття числа за способом походження – продукт аналізуючих і

синтезуючих, абстрагуючих і узагальнюючих дій дитини з об'єктами, а за своїм змістом – знання їх кількісних відношень. Г. Костюк стверджував, що «вироблення у дітей перших понять про кількості відбувається з допомогою тих самих операцій, що й інших понять, лише тут вони набувають своїх особливостей, зумовлених своєрідністю відношень об'єктів, які пізнаються дітьми» [4, с. 307].

Чільне місце у науковій спадщині Г. Костюка посідають дослідження закономірностей психічного розвитку. Опираючись на праці Л. Виготського і С. Рубінштейна, та ідеї матеріалістичної діалектики, вчений розкрив співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників психічного розвитку. Рушійними силами психічного розвитку, на думку вченого, виступали внутрішні суперечності. До їх числа належать розбіжності між новими потребами і прагненнями суб'єкта, наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, досягнутого суб'єктом та функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Розв'язанню означених суперечностей повинні сприяти педагогічні впливи.

У працях Г. Костюка чільне місце посідає проблема здібностей, які він розумів, як «істотні властивості людської особистості, що виявляються у її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх» [5, с. 308]. Вчений стверджував, що здібності людини – це вияв єдиної, цілісної її сутності. Звідси тісний їх зв'язок з іншими рисами людини, а саме – її знаннями і вміннями, потребами й інтересами, працьовитістю та іншими моральними якостями. Наявність знань, умінь та навичок є необхідною умовою майстерності, в якій виявляються здібності людини.

Г. Костюк наголошував на необхідності розрізняти здібності особистості і фактичний рівень набутих нею знань, умінь, навичок. Цей рівень залежить не тільки від здібностей, а й від інших якостей особистості, від умов, в яких їй доводиться засвоювати людські надбання. Недостатня успішність учня сама по собі ще не свідчить про недостатність його здібностей. Так само й уміле

виконання учнем тих чи інших завдань ще не свідчить про його особливі здібності. За Г. Костюком, між здібностями і навчальними надбаннями учнів існує складний взаємний зв'язок. Здібності до навчання – це потенції особистості, які залежать від цих надбань і водночас їх зумовлюють. Він стверджував, що здібності людини виявляються не тільки в тому, як вона засвоює й відтворює набуті людьми знання і вміння, а й як розв'язує на їх основі нові завдання, творить щось нове.

Вчений послідовно виступав проти ототожнення здібностей із задатками, які розглядав як «природні можливості розвитку здібностей» [1, с. 339]. Задатки, за Г. Костюком, це не готові здібності, а тільки потенції їх розвитку. Вони створюють більш чи менш сприятливі внутрішні умови для розвитку здібностей людини до певних галузей діяльності. Здібності – це реалізовані у тому чи іншому напрямі і в тій чи іншій мірі задатки людини. У ході індивідуального розвитку людини її задатки стають конкретними здібностями до тих чи інших видів діяльності.

Г. Костюк підкреслював неправильність спроби поділу людей на «здібних» і «нездібних» та намагання деяких вчених розглядати здібності як властивість, ніби притаманну лише певній, «вибраній» частині людей. На думку вченого, «цілковита нездібність характерна тільки для окремих аномальних індивідів з найглибшим недорозвиненням центральної нервової системи, яке дуже рідко трапляється» [1, с. 312].

Вчений багато уваги приділив аналізу індивідуальних відмінностей у здібностях, які є результатом їх розвитку, котрий, у свою чергу, залежить від суспільних умов життя людини. При однаковому рівні загальних розумових здібностей останні завжди зберігають індивідуальну своєрідність. Згідно з Г. Костюком, індивідуальні відмінності у здібностях у дітей проявляються на кожному етапі по-різному відповідно до вікових особливостей їх психічного розвитку. Так, у ранньому і дошкільному віці вони проявляються у тому, як швидко різні діти оволодівають першими предметними діями, мовою, лічбою, як у них формуються перші уявлення і поняття і відбувається перехід від

процесуальної гри, що виявляється у маніпулюванні іграшками, до змістовної, сюжетної ігрової діяльності. Діти, які швидше розвиваються психічно, раніше включаються у діяльність, у якій виявляється їх прагнення жити життям дорослих, а тому їх ігри змістовніші, триваліші, в них більше ініціативи, ніж у дітей з уповільненим розвитком.

Цінність дошкільного дитинства вчений вбачав у тому, що саме у цьому віці інтенсивно розвиваються загальні здібності, які є підґрунтям для набуття дитиною у подальшому житті спеціальних знань та вмінь. Крім того, в дошкільному віці відбувається інтенсивне становлення особистості, розкриваються властиві дитині задатки, нахили.

У шкільному віці, де провідною діяльністю стає систематичне шкільне навчання, якому підпорядковане і виконання дітьми трудових завдань, індивідуальні особливості їх здібностей проявляються передусім у навчанні. Чим старший вік, тим частіше починають виявлятися і здібності до творчої діяльності. Відмінності у здібностях учнів навчатися виступають у темпах, способах і якості засвоєння навчального матеріалу.

Г. Костюк наголошував, що навчання не повинне нівелювати індивідуальні відмінності у здібностях. Завдання полягає в тому, щоб ширше і повніше розвивати розумові сили, здібності кожного школяра відповідно до його можливостей. Процес навчання, як стверджував він, потрібно будувати так, щоб усі учні, незалежно від їх індивідуальних особливостей, успішно оволодівали обов'язковим програмним матеріалом, але щоб водночас могла розкритися індивідуальна своєрідність кожної дитини, найповніше реалізувалися її здібності.

Висновки. Г. Костюк залишив багату творчу наукову спадщину у галузі психологічної науки. Найціннішим науковим доробком видатного вченого є його наукова школа, учні якої і сьогодні продовжують розвивати положення, думки та ідеї свого вчителя як у стінах заснованого ним Інституту психології, так і в усій країні та за її межами. Учні вченого переконані, що «з плином часу ім'я Г. Костюка бачиться поряд з іменами великих психологів-гуманістів ХХ ст.: К. Роджерса, В. Франкла, котрі вчили людей самовдосконаленню, закликали

зберегти Життя на Землі. Саме таким був наш незабутній Вчитель. Ми, учні Григорія Силовича, котрі працюють в інших країнах, вважаємо за обов'язок ознайомлювати тутешню психологічну громадськість з науковою спадщиною нашого Вчителя, видатного українського психолога, засновника і першого директора Інституту психології АПН України академіка Г. Костюка» [2, с. 302].

Отже, історичний зріз науково-психологічних напрацювань і життєвих віх Григорія Костюка дає підставу зробити узагальнюючий висновок, що наукові надбання вченого актуальні і нині та розвиваються його послідовниками. Григорій Костюк займає гідне місце у науковій когорті психологів України, які прославили нашу державу серед науково-психологічної спільноти світу.

Список використаних джерел:

1. Дьяконов Г. В. Діяльнісно-генетичні передумови і засади розвитку діалогічного підходу видатних українських психологів Г. С. Костюка і С. Д. Максименка / Г. В. Дьяконов // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 12.
2. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – С. 307-373.
3. Долінський Г. Особистість. Вчитель // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження академіка Г.С. Костюка. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – С. 301-302.
4. Костюк Г.С. Психологічна наука служить практиці. – К.: Знання, 1967. – 62 с. 307
5. Костюк Г.С. Движущие силы развития и воспитания // Хрестоматия по педагогике. – М.: Педагогика, 1976. – С. 55-67.